

OVER GASTVRIJHEID

JACQUES DERRIDA

Over gastvrijheid

Met een nawoord van
ANNE DUFOURMANTELLE

VERTALING
Walter van der Star

Voorafgegaan door
Kosmopolieten aller landen, kop op!
(Vertaling Rokus Hofstede)

BOOM — AMSTERDAM
KLEINE KLASSIEKEN

Oorspronkelijk verschenen onder de titel

Cosmopolites de tous les pays, encore un effort

© Éditions Galilée 1997

De l'hospitalité

'Anne Dufourmantelle invite Jacques Derrida à répondre'

© Calmann-Lévy 1997

© Oorspronkelijke Nederlandse editie

Boom uitgevers Amsterdam, 1998

Uitgave in reeks Kleine Klassieken, 2016

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Verzorging omslag & binnenwerk

René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 90 5875 563 6 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

Inhoud

Aantekeningen van de vertalers 7

OVER GASTVRIJHEID

Kosmopolieten aller landen, kop op! 11

Het vraagstuk van het vreemde 33

Stappen over de drempel van de gastvrijheid 69

EPILOOG — Een uitnodiging 109

Anne Dufourmantelle

Aantekeningen van de vertalers

De hier bijeengebrachte teksten handelen alle over het vraagstuk dat heel het denken van Jacques Derrida over politiek en ethiek beheerst: dat van de vreemdeling en van de gastvrijheid die hem of haar geboden moet worden. De eerste tekst, het essay 'Kosmopolieten aller landen, kop op!', schreef Derrida in 1995 voor het Internationale Parlement van Schrijvers. De beide volgende teksten, 'Het vraagstuk van het vreemde: gekomen uit den vreemde' en 'Stappen over de drempel van de gastvrijheid', bieden een kennismaking met Derrida's onderwijs aan de Parijse École Pratiques des Hautes Études. Het zijn twee colleges, resp. van 10 en 17 januari 1996, over gastvrijheid: momentopnames waarin we de filosoof hardop zien nadenken met zijn studenten, in het 'laboratorium' waar hij zijn vragen en antwoorden ontwikkelt. Een van die studenten, Anne Dufourmantelle, selecteerde de twee colleges en nodigde Derrida uit ze, in de spontane vorm van het gesproken woord, te publiceren. In de hier opgenomen, door haar geschreven epiloog, plaatst zij de thematiek van de beide colleges binnen het geheel van Derrida's 'séminaire' over gastvrijheid, dat hij van december 1995 tot maart 1996 verzorgde.

De vertalingen van de citaten uit Sophocles' *Oedipus te Colonus*, Plato en de Bijbel zijn gebaseerd op de Franse teksten die Derrida aanhaalt. Voor Sophocles is dat de vertaling van Paul Mazon en Jean Irigoïn bij de Éditions Budé, voor Plato de vertaling van Maurice Croiset bij dezelfde uitgever, en voor de Bijbel de vertaling van André Chouraqui bij Desclée de Brouwer.

Over gastvrijheid

*Kosmopolieten aller landen, kop op!*¹

[Deze tekst is geschreven voor het eerste congres van vluchtsteden, gehouden op 21 en 22 maart 1996 in Straatsburg op initiatief van het Internationale Parlement van Schrijvers. Zelf kon ik op dat congres niet aanwezig zijn, maar ik hechte eraan het woord tot mijn vrienden te richten. De tekst is tijdens de zitting voorgelezen en naderhand gepubliceerd in een Spaanse vertaling (van Julian Mateo Ballorca) bij Cuatro Ediciones, aan de universiteit van Valladolid, de eerste vluchtstad van Spanje.

Tijdens de slotzitting van de tweede bijeenkomst van het Internationale Parlement van Schrijvers, op 6 november 1995 in Straatsburg, werden de steden van Europa opgeroepen tot het vormen van een netwerk van vluchtsteden, een oproep die uitging van bovengenoemd Parlement, bij monde van zijn voorzitter en vicevoorzitters (Salman Rushdie, Adonis, Pierre Bourdieu, Jacques Derrida, Édouard Glissant), van de stad Straatsburg, vertegenwoordigd door haar burgemeester Catherine Trautmann, en van de Raad van Europa, vertegenwoordigd door zijn secretaris-generaal Daniel Tarschys. Eerder, op 31 mei 1995, was tijdens de plenaire zitting van het Congres van lokale en regionale Europese overheden (het CPLRE), dat meer dan 400 steden verenigt, unaniem besloten over te gaan tot goedkeuring van het Handvest van Vluchtsteden zoals opgesteld door Fernando Martinez Lopez, burgemeester van Almería. Dit Handvest bepaalt de voorwaarden van opvang van een schrijver die wordt vervolgd. Het Europese Parlement ten slotte nam op 21 september 1995 een resolutie aan waarin steun werd betuigd aan het Internationale Parlement van Schrijvers en de Europese steden werden opgeroepen zich bij het netwerk van vluchtsteden aan te sluiten. Vandaag de dag zijn deze steden 24 in getal, verspreid over de Verenigde Staten en Europa (België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Italië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Zweden en Zwitserland). — J. D.]

Waar komt het begrip kosmopolitisme vandaan? En waar gaat het heen? Of het begrip kosmopolitisme (of ook het begrip wereldburger) nog wel toekomst heeft, is onduidelijk. Het is de vraag of er tegenwoordig nog een legitieme grond bestaat

1 Deze tekst verscheen in een eerdere versie in *De Witte Raaf* 68, juli-augustus 1997.

voor een beslissend onderscheid tussen twee vormen van *polis*, de stad en de staat. Het is de vraag of een *Internationaal* Parlement van Schrijvers nog moet uitgaan — zoals de naam ervan lijkt te suggereren — van wat al meer dan twintig eeuwen het kosmopolitisme wordt genoemd. Want is het kosmopolitisme een zaak van alle steden of van alle staten van de wereld? En hoe zouden we nog kunnen dromen van een oorspronkelijke status voor de stad, en vervolgens voor de ‘vluchtstad’, met de *vernieuwing* van het internationaal recht die daarmee gemoeid is, nu het ‘einde van de stad’ weerklinkt als een vonnis en wijd en zijd als diagnose of prognose wordt aanvaard? Op een in zulke termen gestelde vraag valt geen eenvoudig antwoord te verwachten. We moeten de zaak dus anders benaderen, zeker als je denkt, zoals ik geneigd ben te doen, dat het Handvest van Vluchtsteden of het Internationaal Bureau voor Vluchtsteden, die op ons programma staan, iets anders, iets meer zouden moeten opleveren dan een banaal aanhangsel in de literatuur over het internationaal recht, maar de stoutmoedige aanzet zouden moeten geven tot niets minder dan een innovatie in de geschiedenis van het asielrecht of de gastvrijheidsplicht.

De naam ‘vluchtstad’ lijkt met gulden letters geschreven te staan in de oprichtingsakte van het Internationale Parlement van Schrijvers. Vanaf onze eerste bijeenkomst hebben we gepleit voor het openstellen van dergelijke vluchtsteden in zo veel mogelijk landen. En daarmee lijkt inderdaad iets als een nieuwe kosmopolitiek gestalte te krijgen. We hebben ons ingespannen voor het uitroepen en opzetten van talrijke en vooral autonome vluchtsteden over de hele wereld, zo onafhankelijk mogelijk van elkaar en van nationale overheden, maar niettemin onderling verbonden door nog nader te ontwerpen vormen van solidariteit. Bij die taak moet theoretische of kritische reflectie samengaan met praktische initiatieven, die we in de nood van het ogenblik al beginnen te ontplooiën. Of het nu vreemdelingen in het algemeen betreft of immigranten, ballingen, vluchtelingen, gedeporteerden, staat-

lozen, *displaced persons* (stuk voor stuk categorieën die met de nodige behoedzaamheid moeten worden onderscheiden), we dringen er bij de nieuw opgezette vluchtsteden op aan om invloed uit te oefenen op het beleid van nationale overheden en zich in te zetten voor een herziening van de modaliteiten die de stad binden aan de staat, bijvoorbeeld in het Europa in wording of binnen internationale rechtssystemen, die vaak nog worden beheerst door het principe van de nationale soevereiniteit, een onaantastbaar of als zodanig beschouwd maar vaak ook steeds hachelijker en problematischer principe. Nationale soevereiniteit kan en mag niet langer de ultieme context van vluchtsteden zijn. Is dat ook mogelijk?

Toen we ons hiervoor begonnen in te zetten, toen we wereldsteden en kleinere steden aanspoorden deze inzet tot de hunne te maken en we ze de naam 'vluchtstad' gaven, was ons oogmerk meerledig, zoals dat ook het geval was met de term 'parlement'. We wilden niet alleen de traditionele betekenis van een uitdrukking nieuw leven inblazen en een gedenkwaardig erfgoed in ere herstellen, maar tegelijkertijd onder dat oude woord een heel nieuwe opvatting van gastvrijheid, van de plicht tot gastvrijheid en het recht op gastvrijheid ontwikkelen. Wat houdt die opvatting in? Hoe stemmen we die opvatting af op de schrikbarende noodsituaties die zich aan ons opdringen of een appel op ons doen? Hoe bepaalt die opvatting ons antwoord op dwingende omstandigheden, tragedies en geboden zonder precedent?

Ik betreur het dat ik niet bij deze plechtige bijeenkomst aanwezig kan zijn, maar hoop dat u mij toestaat, nadat ik u als deelnemers alle goeds heb gewenst, om een ruwe schets te geven van de voornaamste trekken van dit nieuwe handvest van de gastvrijheid. Want wat is de context waarbinnen we deze nieuwe ethiek of nieuwe kosmopolitiek van vluchtsteden hebben geformuleerd? Is het nodig stil te staan bij alle gewelddadigheden die op wereldschaal worden gepleegd? Moeten we nog benadrukken dat deze misdaden soms ook worden begaan door staatsorganisaties? Is het überhaupt mogelijk een

opsomming te geven van de steeds talrijker vormen van bedreiging, censuur of terrorisme, vervolging en vernedering? De slachtoffers die hierbij vallen zijn niet meer te tellen en haast altijd zijn ze anoniem, maar steeds vaker zijn het wat men intellectuelen noemt — wetenschappers, journalisten, schrijvers, mannen en vrouwen die in staat zijn in het publieke domein een stem te doen klinken die door de nieuwe macht van de communicatiemedia steeds bedreigender wordt voor de politieapparaten aller landen, voor de krachten achter censuur en onderdrukking, of ze nu al dan niet tot de staat behoren en of ze nu religieus, politiek, economisch of sociaal zijn. Laten we geen voorbeelden geven, het zijn er te veel, en de beroemdste gevallen zouden al die andere, die anoniem gebleven zijn, kunnen terugstorten in de duisternis waar ze zich toch al zo moeizaam aan ontworstelen, een duisternis die feitelijk het eerste kwaad is en de voorwaarde voor alle andere kwaden. Wanneer we ons beroepen op de stad, en niet op de staat, dan is dat omdat we hopen dat een nieuw begrip van de stad iets kan brengen wat we van de staat al haast niet meer durven verwachten. Ooit zouden we dat verder moeten uitwerken en in onze Statuten opnemen. Worden namelijk de gewelddadigheden waar (buitenlandse of binnenlandse) ballingen voor op de vlucht slaan niet al op instigatie of met steun van de staat gepleegd, dan is deze vaak niet bij machte de bescherming en vrijheid van zijn eigen burgers te waarborgen tegen de dreiging van terrorisme, al dan niet getooid met nationalistische of religieuze alibi's. Dat verschijnsel zou moeten worden geanalyseerd in een historisch langetermijnperspectief, iets waarvoor ons nu de tijd en de middelen ontbreken. Zo'n perspectief moet zelfs teruggaan tot vóór de ontwikkelingen die, op zijn minst sinds de Eerste Wereldoorlog, hebben geleid tot wat Hannah Arendt 'de neergang van de natiestaat en het einde van de mensenrechten' heeft genoemd, in een tekst die het nog steeds verdient om grondig te worden bestudeerd.² Arendt analyseert er de moderne geschiedenis van minderheden, staatlozen, 'Heimatlosen', vluchtelingen,

gedeporteerden en ‘*displaced persons*’. Ze onderscheidt twee *grote schokken*, die ze tussen beide wereldoorlogen situeert:

[1] Allereerst de geleidelijke afschaffing, met de komst van honderdduizenden staatlozen, van een recht van asiel dat ‘het enige recht is dat op het gebied van de internationale betrekkingen ooit als symbool van de Rechten van de Mens heeft gefungeerd’. Arendt wijst erop dat dit recht een ‘heilige geschiedenis’ heeft en ‘het enige moderne overblijfsel is van het middeleeuwse beginsel *quidquid est in territorio est de territorio*’. (Het gaat hier om een ‘middeleeuws beginsel’ dat ook aan ons begrip van de ‘vluchtstad’ ten grondslag ligt — daarover later meer.) ‘...Maar,’ gaat Arendt verder, ‘hoewel het asielrecht in een in natiestaten opgedeelde wereld wel bleef functioneren en in individuele gevallen zelfs twee wereldoorlogen overleefde, werd het ervaren als een anachronisme en als een beginsel dat onverenigbaar is met de internationale rechten van de staat.’³ Toen zij dit omstreeks 1950 schreef, kon Arendt nog wijzen op de afwezigheid van een dergelijk asielrecht in de ‘geschreven wet’ van het internationaal recht (bijvoorbeeld in het Handvest van de Volkenbond). Inmiddels is er wel iets ten goede veranderd, we zullen daar nog op terugkomen, maar verdere mutaties zijn onontbeerlijk.

[2] De tweede schok die de Europese wereld als gevolg van de massale aankomst van vluchtelingen zou hebben ondergaan, had betrekking op de ontoereikendheid van de klassieke rechtsmiddelen (repatriëring of naturalisatie). Daarvoor is nog steeds geen bevredigend alternatief gevonden. Arendt staat uitvoerig stil bij de trauma’s die hier het gevolg van waren, en wijst daarmee mogelijk ook op een van onze taken, of althans op het perspectief waarbinnen ons Handvest en onze Statuten zijn ontstaan. Zij heeft het daarbij niet over de stad,

2 Hannah Arendt, ‘The Decline of the Nation-State and the End of the Rights of Man’, in: *The origins of totalitarianism*, Londen: George Allen & Unwin LTD, 1958 (1951), p. 267-302.

3 Hannah Arendt, *op. cit.* (noot 2), p. 280.

maar wij zijn nog steeds getuige van de schokgolven die de twee door haar beschreven en tussen de twee wereldoorlogen gesitueerde schokken teweeg hebben gebracht, en we zouden ons nieuwe vragen moeten stellen over de toekomst van steden en de rol die zij in deze nog ongekende situatie kunnen vervullen. Hoe kunnen we het asielrecht herdefiniëren en vernieuwen zonder repatriëring of naturalisatie? Kan de stad of enigerlei vorm van stadsrecht nieuwe perspectieven openen die het internationale staatsrecht verzuimd heeft te openen? Want laten we zonder omhaal verklaren wat ons eigenlijke streven is, het streven waaraan ons project zijn zin ontleent. Wat we met de term 'vluchtstad' op het oog hebben, wat we beogen, is meer dan domweg het toevoegen van een reeks nieuwe kenmerken of bevoegdheden aan een klassieke, onveranderde opvatting van de stad. Het gaat niet meer domweg om nieuwe predicaten waarmee het oude subject genaamd 'stad' kan worden uitgebreid. Nee, we dromen van een andere opvatting, een ander recht, een andere politiek van de stad. Ik weet wel dat zo iets om duizend redenen utopisch kan klinken, maar tegelijk gelden onze eerste stappen in deze richting, hoe bescheiden ook, als bewijs dat iets dergelijks zich in beweging heeft gezet — een wanordelijke beweging, onlosmakelijk verbonden met de turbulenties waaraan de axioma's van ons internationaal recht in het langetermijnperspectief van een maatschappelijk proces nu eenmaal onderhevig zijn.

Bestaat er dus een kans voor de gastvrijheid van steden, als Arendts stelling klopt, en ik ben geneigd haar gelijk te geven, dat het internationaal recht tegenwoordig wordt ingeperkt door verdragen tussen soevereine staten? En dat een 'wereldregering' daar niet per se iets aan zou verhelpen? Arendt schreef indertijd iets wat volgens mij nog niets aan waarheid heeft ingeboet:

In tegenstelling tot de goedbedoelde humanitaire pogingen om internationale instanties te bewegen tot nieuwe verklaringen van de Rechten van de Mens, zouden we moe-

ten beseffen dat de idee van ‘menschelijkheid’ uitstijgt boven *de huidige werkingssfeer van het internationaal recht, dat nog steeds functioneert in termen van onderlinge overeenkomsten en verdragen tussen soevereine staten*; en een werkingssfeer die boven de naties zou staan, bestaat voorlopig niet. Sterker nog, de komst van een ‘wereldregering’ zou allerminst een eind maken aan dit dilemma.⁴

We zouden nog verder moeten aanscherpen wat Arendt zegt over groepen en individuen die tussen de twee wereldoorlogen *iedere status* zijn kwijtgeraakt, niet alleen hun staatsburgerschap maar zelfs hun titel van ‘staatloze’. Ook zouden we vandaag de dag opnieuw moeten evalueren welke rol, in Europa en elders, wordt gespeeld door respectievelijk staten, bonden, federaties of confederaties van staten enerzijds, en steden anderzijds. Als het nog steeds zinvol en relevant is om te spreken over zoiets als de stad of de stedelijke identiteit, dan rijst de vraag of steden zich boven natiestaten kunnen verheffen, of zich er althans binnen nog nader te bepalen grenzen van kunnen losmaken, om, in een nieuwe betekenis van het woord, *vrijsteden* te worden waar het gastvrijheid en toevlucht betreft. ‘Vrijdom’ doelde oorspronkelijk op de status van onschendbaarheid of dispensatie die soms, inderdaad als een recht van asiel, aan bepaalde (diplomatieke of religieuze) plekken werd verleend, waar mensen zich konden terugtrekken om aan vormen van onrechtvaardige vervolging te ontsnappen.

Zo zouden de contouren van onze taak eruit kunnen zien, een taak die theoretisch is maar onvermijdelijk ook politieke consequenties heeft, en een taak die des te dwingender is nu de vooruitzichten voor mensen in nood met de dag somberder worden. Uit cijfers blijkt dat het recht op politiek asiel in Frankrijk en in Europa steeds minder wordt gerespecteerd.

4 Hannah Arendt, *op. cit.* (noot 2), p. 298. Mijn cursivering.